

ТІЛТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ ACTUAL PROBLEMS OF LINGUISTICS

Ғылыми мақала

ӨОЖ 81-114.2

<https://doi.org/10.31489/2024Ph3/6-13>

Мақаланың редакцияға түскен күні: 16.04.2024 ж.

Қабылданған күні: 26.05.2024 ж.

А.Н. Ахмет^{1*}, Ш. Құрманбайұлы²

^{1,2} Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(e-mail: ¹akjibekz@gmail.com, ²sheru_64@mail.ru)

Терминжасам үрдісіндегі будан терминдер мәселесі

Мақаланың мақсаты қазіргі қазақ тілінің терминжасам үрдісіндегі будан терминдердің лингвистикалық ерекшеліктерін қарастыру, сипаттау және олардың пайда болу ерекшеліктерін, сөзжасамдық құрамын талдау. Сондай-ақ мақалада шет тілдік бірліктер негізінде қалыптасқан терминдердің бастапқы лексика-грамматикалық ерекшеліктерін ескере отырып, оларды қазіргі қазақ тілінің нормаларына сәйкес ресімдеу принциптері талданды. Зерттеу материалы ретінде Қазақстан Республикасында бұқаралық ақпарат құралдарында, сондай-ақ тарихи-мәдени, қоғамдық-әлеуметтік, экономикалық, саяси және басқа да маңызды салаларда, ғылым мен техникада белсенді қолданылатын будан терминдер алынды. Зерттеу барысында терминдерге қатысты талдау, синтез, интерпретация, жалпылау және абстракциялау амал-тәсілдері және қолданылған негізгі ұғымдарды ашу мақсатында теориялық түсіндіру, сипаттау тәсілдері қолданыс тапты. Жұмыс нәтижесінде тілдегі будан терминдердің құрамы талданып, олардың пайыздық көрсеткіші берілді.

Кілт сөздер: кірме лексема, терминжасам, будандастыру, термин бөлшек, будан термин.

Kipicne

Қазіргі кезде қазақ тілі тұрақты дамуда. ХХ ғасырдың соңғы он жылындағы еліміздің егемендік алуы, тіліміздің мемлекеттік мәртебесін иемденуі, сондай-ақ еліміздің Ата Заңын және мемлекеттік рәміздерді қабылдауы және де елімізде жүргізілген, жүргізіліп жатқан саяси-экономикалық, тағы басқа реформаларға байланысты қазақ баспасөзі жаңа сөздер, жаңа қолданыстармен байи түсті. Бұл кезеңде баспасөз беттерінде, экстралингвистикалық факторлар, яғни қоғамда болып жатқан өзгерістер мен ғылыми-техниканың дамуындағы жаңалықтарға байланысты пейджер, ұялы телефон, плеер, бейнекамера, валюта, тендер, аукцион, бизнес т.б. жаңа сөздер пайда болды. Сондай-ақ лексикалық құрамның тілдік ішкі даму заңдылықтарына байланысты пайда болған жаңа қолданыстарды баспасөз беттерінен өте жиі кездестіруге болады [1, 10]. Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары қоғамда болған жаңа құбылыс, жаңа құрылыс, жаңа қарым-қатынас жаңа ұғымдарды туғызды. Бұл жаңа ұғымдарды белгілеу үшін жаңа атаулар қажет болды. Ресми іс қағаздары лексикасының құрамы жаңа ұғым, қолданыстарды белгілеу үшін жаңа атаулармен, жаңа терминдік тіркестермен толығы бас-тады [2, 33]. Соның ішінде лексикалық инновациялар арасындағы будан терминдері ерекше орынға ие. Терминдер, тілдегі барлық сөздер сияқты ұлттық тілді байытуға қызмет етеді. Олар тұтас ұғымдарды білдіретін және техниканың, ғылымның, саясаттың, өнердің және басқа салалардың кілті болып табылатын лексикалық бірліктер. Бұл тұрғыда лингвистикалық, мәдени және ғылыми коммуникация процестері айтарлықтай қарқындалады, бұл кәсіби салада жұмыс істейтін әртүрлі тілдерде жасалған ғылыми терминдер жүйесін жүйелеу және стандарттау қажеттілігіне әкеледі [3, 72]. Жаһандық ақпараттық кеңістіктің қалыптасуы, сондай-ақ экономикалық және қоғамдық процестердің

динамикасы нәтижесінде, қазақ тілінде жаңа сөздер пайда болуда және орта есеппен олардың 90 %-ын терминдер құрауда [4, 20].

Қазақ тілінің терминологиялық жүйесі өткен ғасырдың 50-70 жылдарында қалыптасып, жүйеленді. Қазіргі қазақ терминологиясының 70-80 %-ын кірме, будан терминдер құрайды [5, 30]. Бұл ғылыми-зерттеу жұмысының мақсаты — қазіргі қазақ терминжасам үрдісіндегі тілдік интеграцияның нәтижесінде пайда болған будан терминдерді сипаттау және олардың ерекшеліктерін зерттеу. Осы мәселе бойынша ғылыми әдебиеттерде, негізінен, сөзжасам, қазақ тілінің термин жүйесі және кірме терминдер сөз етіліп жүр. Ғылыми әдебиеттерді талдау нәтижесі будан терминдер тақырыбында ғылыми зерттеулердің жеткіліксіз екендігін көрсетті.

Г.Н. Күзембаева басқа тілдерден аударылған және латын тілінен шыққан ортақ тамыры бар қазақ тілінің лексикасындағы сөздердің құрамын талдайды. Автор кірме сөздердің ішінде грамматика жағы мен семантикалық мазмұны бойынша жеке топқа бөлінетін көптеген халықаралық сөздер бар екенін атап көрсетеді. Сондай-ақ, ғалым қазақ сөздігінде латын тілінен шыққан көптеген терминдер бар екендігін айтады [6, 154]. Ж.К. Нұрмахова сөздердің морфемалық, этимологиялық ерекшеліктерін, сондай-ақ терминдердің сөзжасамдық және морфемалық құрылымын, оларды қалыптастыру тәсілдерін игеру мәселелерін қарастырады [7, 73]. А.З. Бисенғали қазақ және түрік тілдеріндегі терминтанудың қалыптасу кезеңдерінің негізгі принциптерін анықтап, тілдік фактілерді салыстырмалы талдау арқылы автор осы екі тілдегі неоплазмалар процестерінің ерекшеліктері мен ортақтығын сипаттайды [8, 98]. А.Р. Кошекova «Қазақ тілінің қазіргі сөзжасамдық тенденциялары» мақаласында қазақ тіліндегі қазіргі сөзжасамдық үрдістерді талдайды және зерттеу барысында тілдік интеграция нәтижесінде ішкі және сыртқы лексемаларды (морфемаларды) біріктіру арқылы құрылған будан сөздерді бөліп көрсетеді [9, 91].

Зерттеудің деректері мен әдістері

Теориялық және практикалық зерттеу әдістерінің сапалы үйлесімі бұл ғылыми-зерттеу жұмысының әдіснамалық негізін құрайды. Атап айтқанда, «будан термин», «терминжасам» және «будандастыру» ұғымдарын түсіндірудің теориялық тәсілдерін анықтау үшін талдау, синтез, интерпретация, жалпылау және абстракциялау қолданылды. Қазіргі қазақ тіліндегі будан терминдерді зерттеу және талдау мақсатында зерттеудің практикалық әдістері, атап айтқанда, проблемалық-салыстырмалы және құрылымдық әдістер пайдаланылды. Осылайша, бұл ғылыми жұмыстың әдістемесі теориялық талдауға, жүйелі талдауға, прогрессивті отандық және шетелдік тәжірибелер мен сипаттамалық әдістерді талдауға негізделген. Зерттеу үшін Қазақстан Республикасында бұқаралық ақпарат құралдарында, сондай-ақ тарихи-мәдени, қоғамдық-әлеуметтік, экономикалық, саяси және басқа да маңызды салаларда, ғылым мен техникада белсенді қолданылатын будан терминдер таңдап алынды. Осы ғылыми-зерттеу жұмысында будан терминдердің сөзжасамдық түрлеріне, қазіргі қазақ тіліндегі будан терминдердің табиғатын қарастыруға, сондай-ақ қазіргі тілдегі будан терминдердің пайда болу себептерін, тәсілдерін анықтауға ерекше назар аударылды.

Ғылыми-зерттеу жұмысында 500 будан термин талданды, терминжасам тәсілдері жіктелді, өнімді және өнімсіз терминжасам түрлеріне сипаттама берілді. Зерттеуге арналған материалдар қазіргі қазақ тілінің кең таралған сөздіктерінен алынды, олардың ішінде:

1. Лингвистикалық терминдердің қазақша-орысша-ағылшынша сөздігі [10];
2. Қазақ-ағылшын-орыс дипломатиялық сөздігі [11];
3. Мұнай және газ бойынша қазақ-орыс-ағылшын сөздігі [12];
4. Қазақша-орысша-ағылшынша «Mass media және телекоммуникация терминдерінің анықтамалық сөздігі» [13].

Нәтижесі мен оларды талқылау

Жалпы тілдің дамуы, жаңа технологиялардың, техниканың, информатиканың және адам қызметінің ғылыми саласының дамуымен қатар жүретін процесс. Тілдердің бір-бірімен өзара әрекеттесуі, жаппай жаһандану, экономикалық, мәдени, саяси, техникалық және компьютерлік салалардың интеграциясы қазақ тіл жүйесіне кірме сөздердің үлес салмағын едәуір күшейтеді. Соның нәтижесінде жаңа атаулардың қарқынды пайда болуы көбіне термин мәселесіне келіп тіреледі [14, 74]. Терминдердің пайда болуының негізгі көзі — халықаралық лексика резерві (ағылшын, орыс және түркі тілдері) [9, 91].

Қазіргі кезде қазақ тіліндегі будан терминдердің лингвистикалық ерекшеліктеріне қатысты көптеген маңызды мәселелер ғылыми еңбектерде тиісті деңгейде қарастырылмай келеді, бұл әлі де болса тың ізденістерді талап етеді. Сол тұрғыда терминжасам үрдісіндегі тілдік интеграция және будан терминдердің зерттелуі мен қазіргі жай-күйінің зерделенуі мақаланың өзектілігін аңғартады.

«Будандастыру» және «будан термин» ұғымдарына келетін болсақ, көптеген отандық ғалымдар, солардың ішінде Г.Н. Күзембаева, А.Р. Кошекoва, Ж.К. Нурмахова будандастыруды төл және кірме элементтердің қосылуынан тұратын сөзжасам әдісі, ал будан терминдерді бұл екі тілдің компоненттерінің қосылуынан туындайтын бірліктер немесе номинация деп есептейді. А. Абдульманов пен Ж. Саматов қазіргі қазақ терминологиясында терминдерді қалыптастырудың дәстүрлі тәсілдері кеңінен қолданылады деген қорытындыға келді. Ғалымдар синтаксистік, морфологиялық, калькуляция, лексикалық-семантикалық және т.б. терминдерді қалыптастырудың стандартты әдістеріне жатқызады. Ж. Саматов: «Әлемдік терминологиядағы лингвистермен салыстырғанда терминтану мәселелерімен айналысатын қазақ ғалымдары историзмдер, архаизмдер, диалектизмдер арасындағы лексикалық бірліктердің әлеуетін көтеру, қалпына келтіру принципі жиі қарастырады. Сондықтан, сөздің белгілі бір контексте қолданылуына байланысты оның семантикалық түсі өзгеріп, оның ішкі семантикалық әлеуеті жүзеге асырылуы мүмкін», – деген пікір білдіреді [4, 21]. А.Р. Кошекoва: «Будан сөзжасам — қазіргі тілдердегі нағыз тренд», – дейді. Оның пікірінше, ол екі негізгі түрге бөлінеді: туынды будандар және будан композиттер. Сондай-ақ, А.Р. Кошекoва жүргізілген зерттеу нәтижесінде қазіргі қазақ тілінде будан композиттер, контаминанттар, сондай-ақ дериваттар жиі кездесетінін жеткізеді [9, 91].

Будан терминдер мәселесін қарастырған алғашқы ғалымдардың бірі Э. Хауген болды. Э. Хауген: «Будан терминдер дегеніміз — төл және кірме бөлшектерден жасалған сөздер», – деп тұжырымдайды [15]. Белгілі неміс лингвисті И. Барц сөзжасамның қолданыстағы модельдеріне сәйкес төл және кірме лексика элементтерді біріктірудегі будандастыру процесінің мәнін көрсетеді [16]. Өзге де шетелдік ғалымдар, атап айтқанда, А. Августин, К. Санчес-Стокхаммер, В. Пульчини, К. Фуриасси, Ф.Р. Гонсалес будандастыруды көптеген мәдени салаларда болатын құбылыс деп санайды. Бұл ғалымдар, сонымен қатар будан терминдердің шығу тегін зерттеп қана қоймай, терминдердің басқа тілге қалай енуіне, жұмыс істеуіне және жаңа фонетикалық, грамматикалық, семантикалық белгілерге ие болуына байланысты бірқатар өзге де мәселелерді зерттейді.

Осылайша, ғылыми әдебиеттерді және отандық, шетелдік ғалымдардың әртүрлі көзқарастарын талдау қазіргі кезеңде тілдегі жаңа сөздердің жасалуын, сөзжасам мен терминдердің пайда болу тәсілдерін зерттеудің өте маңызды екенін көрсетті. Тілдік байланыстардың, жаһанданудың және интеграцияның тығыз болуына байланысты бүгінгі таңда қазақ тілінің ерекшеліктерінің бірі көптеген кірме сөздер мен будан терминжасам болып саналады. Бұдан басқа, Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алуы және әлемдік қоғамдастыққа, сондай-ақ мәдени, саяси, экономикалық және білім беру салаларына кезең-кезеңімен интеграциялануы нәтижесінде қазақ тілі шетелдік лексиканың белсенді тұтынушысы болды. Мұндай процестер қазақ лингвистерінің терминдерге қатысты зерттеуі мен талдауларын талап етеді. Осы ғылыми-зерттеу жұмысының аясында қазақ тілінің будан терминдеріне жүргізілген зерттеулер отандық ғалымдардың қазіргі қазақ тіліндегі терминдердің қалыптасуы мен көптеген будан терминдердің тек ғылым тілінде ғана емес, бұқаралық ақпарат құралдарында, газеттерде, жарнамалық мәтіндерде, көркем әдебиетте, ресми-іскерлік тілде және т.б. бар екендігін тағы да растайды.

Қазіргі қазақ тілінің сөзжасамдық үлгілерге сүйене отырып, осы тілдің ресурстары негізінде ғана емес, сонымен қатар кірме лексика негізінде де қалыптасатын жаңа сөздермен, терминдермен және сөйлеу айналымдарымен белсенді түрде толықтырылатыны анықталды. Кірме лексиканың бір түрі — қазақ тілінің сөздік қорын белсенді түрде кеңейтетін будан терминдер. Номинация жүйесінде төл және кірме лексиканы нәтижелі пайдалану қазіргі қазақ тілінің корпусы жаңа лексикалық сөздермен — сөздік негізінде пайда болатын будан терминдермен толықтырылады [7, 73].

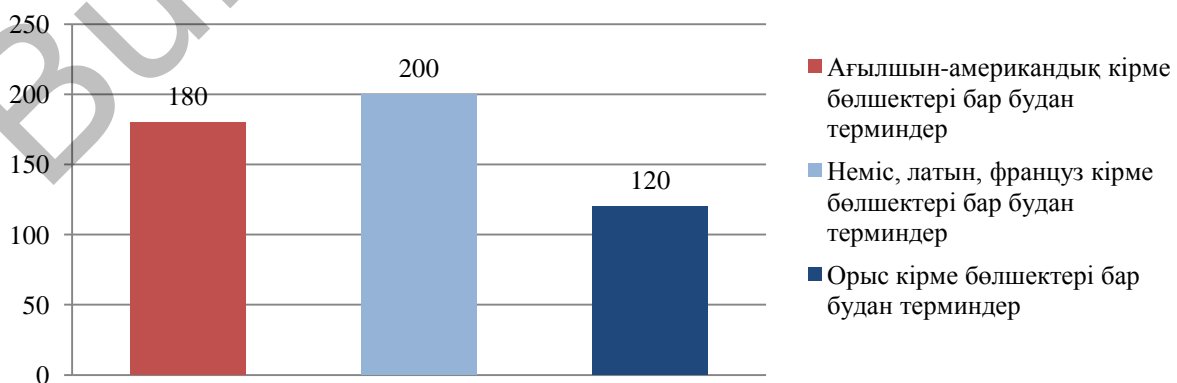
Будан термин — бұл екі тілдің компоненттерін қамтитын кірме және төл элементтерді біріктіру нәтижесінде пайда болған термин. Соңғы уақытта Қазақстан Республикасында жаппай жаңғыртуға байланысты қазақ тіліндегі будан терминдердің саны едәуір өсті. Будан терминдерін қазақ тілінің қазіргі даму кезеңінде әртүрлі салаларда табуға болады, мысалы, бұқаралық ақпарат құралдарының негізгі көздері болып табылатын киноиндустрия, теледидар, радио, интернет-сайттар және электрондық басылымдар саласындағы будан терминдерді жиі кездестіруге болады. Бұқаралық ақпарат құралдарында, ғылымда және техникада будан терминдер санының осындай үлкен дамуы

қазақ тілінің қазіргі әлемнің өте күрделі бейнесін бейнелейтін таңғажайып икемділігі мен үлкен ұтқырлығы бар деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

«Будан термин» ұғымымен «терминжасам» және «будандастыру» сияқты ұғымдар тығыз байланысты екенін атап өткен жөн. Терминдік білім — бұл тілдік құралдардың көмегімен кодталған ақпаратты беруді және қабылдауды қамтитын құрылымдық когнитивті жүйе, оның ортасы мен шарттары маңызды рөл атқарады. Будандастыру — бұл сөзжасам әдісі, онда төл және кірме лексикадан алынған элементтердің қосылуы байқалады.

Қазіргі заманғы терминдерді қалыптастыру, будандастыру тенденциялары және көптеген будан терминдердің пайда болуы қазіргі қазақ тілінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылатындығын, будан терминдердің ерекшеліктерін, олардың қалыптастыру және қолдану тәсілдерін, сондай-ақ тілдегі санының динамикалық өсу себептерін зерттеу өте маңызды міндет болып табылады. Сондықтан осы ғылыми-зерттеу жұмысының контекстінде қазақ тілінің қазіргі сөздіктерінен алынған 500 будан терминге зерттеу жүргізілді. Зерттеу негізі білімнің әртүрлі салаларындағы, атап айтқанда, ғылым, мәдениет, техника, өнер, сондай-ақ бұқаралық ақпарат құралдарындағы терминдер болғанын атап өткен жөн. Қазақ тілінің будан терминдерін зерттеу нәтижесінде қазіргі заманғы қазақ терминологиясындағы будандастыру өнімдері 90 % жағдайда зат есім болып табылатыны анықталды. Будандастыру процесінде терминдік өнімнің сын есім не етістік болуы сирек кездеседі. Автордың пікірінше, бұл факт, ең алдымен, терминнің номинативті функциясын көрсетеді. Сонымен қатар, жүргізілген зерттеу шеңберінде қазіргі қазақ тіліндегі будан қосымшалардың едәуір қабаты кірме лексикадан алынған ағылшын-американизмдері бар будандар (180 бірлік). Мысалы, американизмдер, антропогендік фактор, ассессмент-орталық, компьютерлік жүйе, медиажоспар және т.б. Сондай-ақ, көптеген будан терминдердің құрамында неміс, латын, француз тілдерінің компоненттері бар (200 бірлік). Мысалы, автомектеп, автокөлік, автоқызмет, ампер-сағат, радиоарна, нанобөлшек. Халықаралық терминбөлшек бола отырып, бұл тілдердің компоненттері қазақ сөздерімен жаңа терминдерді оңай қалыптастырады, ал олардың терминологиялық семантикасы жаңа будан терминдердің мағынасын түсінуге ықпал етеді. Неміс, латын және француз қорының қазіргі қазақ тілін будандастыру үдерістеріне қатысуы ұғымдардың қысқалығы мен бірегейлігіне ұмтылумен ерекшеленеді. Бұл тілдердің құрамдас бөліктері барлық интернационализмдерге түсінікті. Интернационализмдер — бұл сыртқы формасы бойынша сәйкес келетін, толық немесе ішінара сәйкес келетін мағынаға ие және әртүрлі салалардан, мысалы, техника, ғылым, мәдениет, саясат, өнер сияқты әртүрлі ұғымдарды білдіретін және бір-бірімен байланысты емес тілдерде жұмыс істейтін сөздер. Осылайша, будан терминдерді құруда неміс, латын және француз тілдерінен алынған компоненттерді қолдану осы терминдерді жақсы түсінуге ықпал етеді. Айта кету керек, қазіргі қазақ тіліндегі ағылшын-американдық компоненттер халықаралық лексика мәртебесіне ие болады, оның ішінде ағылшын тілінің латын және грек сөздерін белсенді қолдануын айтуымызға болады.

Сонымен қатар, қазақ тілінде көптеген будан терминдердің (120 бірлік) құрамында орыс тілінің құрамдас бөліктері бар екені анықталды: жасыл экономика, рационалдау, типтендіру, рентабельділік, агрессиялық (1-сурет). Сондай-ақ, неміс, латын, француз, ағылшын-американдық және орыс кірме бөлшектері бар будан терминдердің корпусын талдау ішкі термин бөлшектер арасында нақты және абстрактілі атаулар бар екенін көрсетті.

1-сурет. Қазақ тілінің будан терминдерінің құрамының пайыздық көрсеткіші

Будан терминдердің құрамы бойынша төмендегі нәтижелер алынды:

1) шет (ағылшын, француз, неміс, латын) және орыс тілдерінен сөздерді жалғау арқылы қалыптасатын күрделі терминдер: креп-сәтен, телетұлға, этнотоп, агрегатшы т.б.;

2) қазақ тілі мен шет тілі сөздерінің бірігуі арқылы құрылған құрамдас терминдер: бейполярылық, жиіліктік-модуляциялық, серпімді-механикалық, серпімді-деформация т.б.;

3) шет тілінің сөздері мен қазақ тілінің сөздерінің бірігуі нәтижесінде пайда болатын күрделі терминдер: цифрлы-аналогты түрлендіргіш, аэрофототүсірілім, электрқозғалтқыш, атомтәрізді т.б.;

4) орыс тілінің сөздері мен шет тілінің сөздерінің бірігуі салдарынан қалыптасқан күрделі терминдер: шот-фактура т.б.;

5) қазақ тілі мен орыс тілінің сөздерін біріктіру арқылы пайда болған күрделі терминдер: біростық, айнаымалы-тоқтық т.б.;

6) шетелдік сөздерге қазақ жұрнақтарын қосу арқылы туындайтын терминдер: селфилету, американдану, таргеттеу т.б.;

7) орыс тілінің сөздері мен қазақ тілінің сөздерінің бірігуі салдарынан қалыптасқан құрамдас терминдер: микроағза, атаславян, минаіздегіш, славянтану, т.б.

Жоғарыда келтірілген деректер және будан терминдерді зерттеудің тікелей нәтижелерін ескере отырып, бұл терминдер негізінен екі элементтен тұрады: «кірме лексика+төл элемент», мұнда кірме лексика анықтаушы функцияны орындайтынын дәлелдейді.

1) қазақ тілінің қосымшасын қабылдаған орыс тілді тұлғалы дара терминдер — техникеші, бөлттік (вольтаж), синқырондас (синхронно) т.б.;

2) қос тілдегі сөздердің тіркесуінен жасалған күрделі терминдер — электір ағыны (ток), электір өткізгіш, электір саймандары, электір өріс басы (источник тока), жіберу (аттандыру) станциясы (отправительная станция), электір ағын қуаты (напряжение тока), алу стансасы (приемная станция), бөлт өлшеуіш (вольтметр), қызыл імпір нұры (инфракрасный луч), ауыспалы электір ағыны (переменный ток), тұрлаулы электір ағыны (постоянный ток), кәбіл желісі (кабельная сеть), беліс дөңгелегіне ұқсас ротыр (ротор в виде беличьего колеса), мәгніттік сыпат (магнетизм), мәгніт алаңы (магнитное поле), Гэлбан өлшеуіші (гальванометр), телепон ықпалшысы (телефонный индуктор), жіберме реостат (пусковой реостат) т.б.;

б) орыс тілі сөздерінің тіркесіп келуінен жасалған күрделі терминдер — электір техникесі, кәспіресір мәшинесі, телегірам аппараты, электір мотор, турбин мәшинесі, электір техник т.б. [17, 64].

Сонымен қатар, қазақ тіліндегі будан терминдерді талдау нәтижесінде будан терминдерді қалыптастырудың ең өнімді тәсілі туынды сөз жасау екендігін атап өту қажет. Осыған байланысты барлық талданған будан терминдердің ішінде туынды будандар (224 бірлік) бірінші орында. Айта кету керек, қазіргі қазақ тілінде әртүрлі халықаралық термин бөлшектер: дериваттар, мысалы, теле-, авто-, гидро-, сондай-ақ шетелдік сөздің морфологиялық және грамматикалық бейімделу процесінде жиі пайда болады, олар келесі модельдер бойынша қалыптасады:

а) термин бөлшек + төл лексема: мегажоба, наноқор, супертек, фотокондырғы, телехикая, киберқарашы, автошеберхана, автошеру, телемұнара;

б) төл жұрнақ + кірме лексема: наградтау, гидрофобтық, зарядтау, асфальттау, авариялылық, инновациялылық, ортогоналдандыру.

Сонымен қатар, қазіргі кезеңде қазақ тілінде будан терминдерді қалыптастырудың тағы бір нәтижелі тәсілі композиттік термин (182 бірлік) болып табылады. Будан композиттердің пайда болуының негізгі модельдері төмендегідей:

а) кірме лексема + төл лексема: киножоба, агроқұрылым, агросала, агроөнеркәсіп, агросаясат, дендробақ т.б.;

б) төл лексема + кірме лексема: бейнеконференция, бейнеклип, бейнесюжет т.б.

Осылайша, жүргізілген зерттеу қазіргі қазақ тіліндегі терминдердің алуан түрлі сипатымен ерекшеленетінін көрсетті. Будан терминдердің қалыптасуы қазіргі қазақ тілінде кеңінен ұсынылған және қазақ терминологиясын толықтырудың өте маңызды тәсілі болып табылады. Сонымен қатар, қазақ тіліндегі будан терминдердің саны неміс тілінің өзінің морфологиялық жүйесіне бөгде элементтерді біріктірудің бірегей қабілетін көрсетеді. Қазіргі қазақ терминологиясындағы будандастырудың негізгі өнімдері: зат есімдер, сын есімдер және етістіктер. Бұл терминнің номинативті функциясын көрсетеді. Сондай-ақ, қазіргі қазақ тіліндегі будан қосылыстардың едәуір үлкен қабаты кірме лексикадан алынған ағылшын-американдық компоненті бар будандар болып та-

былатыны анықталды. Көптеген терминдердің құрамында орыс, неміс, латын және француз тілдерінің компоненттері бар. Егер будан терминдердің түрлері туралы айтатын болсақ, онда будан туындылар жиі кездеседі, екінші орында будан композиттер, ал үшінші орында будан контаминанттар. Сондай-ақ, будан терминдерді зерттеу барысында осы терминдерді құрудың басқа әдістері анықталды, олардың ішінде ең көп тарағандары транслитерация, транскрипция, калькуляция және әртүрлі семантикалық тәсілдер. Осылайша, будан терминжасам қазақ тіліндегі заманауи үрдіс болып табылатынын, ал будан терминдер қазақ тілінің бейімділігі мен икемділігін көрсететінін атап өтуімізге болады.

Қорытынды

Қазіргі қазақ тіліндегі будан терминдердің ерекшеліктерін сипаттайтын зерттеу жұмысы келесідей тұжырымдарды ұсынуға негіз болды.

– Будан термині — бұл кірме лексика және төл элементтердің бірігуінен пайда болған сөз.

– Будандастыру — бұл төл және кірме лексикадан алынған элементтердің қосылуы жүретін терминжасам әдісі.

Осы ғылыми-зерттеу жұмысының контекстінде жүргізілген қазіргі қазақ тілінің будан терминдерін зерттеу қазіргі кезеңде қазақ тіліндегі терминдердің қарқыны және алуан түрлілігімен ерекшеленетінін көрсетті. Қазіргі қазақ терминологиясындағы будандастырудың негізгі өнімдері зат есімдер, сын есімдер мен етістіктер болып табылады. Қазіргі қазақ тіліндегі будан қосылыстардың үлкен қабаты кірме лексикадан алынған ағылшын-американдық компоненті бар будандар, сондай-ақ көптеген будан терминдердің құрамында орыс, неміс, латын және француз тілдерінің компоненттері бар. Будан терминдердің түрлеріне келетін болсақ, ең көп тарағандары туынды будандар, будан композиттер, сондай-ақ будан контаминанттар сияқты будан терминдердің түрлері болып табылады.

Зерттеу барысында ұсынылған тұжырымдар болашақта қазақ тіліндегі будан терминдердің лингвистикалық ерекшеліктерін зерттеу үшін тиімді ғылыми база ретінде қолданылуы мүмкін. Сонымен қатар, осы мақаланың материалдары қазіргі қазақ тілінің будан терминдерін одан әрі мұқият талдау үшін сапалы негіз бола алады және будан терминдерді, ерекшеліктерін, білімі мен қызметін талдау процесінде әдістемелік көмек ретінде пайдаланылуы мүмкін. Бұл зерттеудің перспективасы, ең алдымен, талданатын будан терминдер ауқымын кеңейту, сондай-ақ олардың өзіндік ерекшеліктерін анықтау мен қазақ тілінің будан терминдерінің сөздігін жасау болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Рапишева Ж.Д. Терминологиялық лексиканың бұқаралық ақпарат құралдарында қолданылу ерекшеліктері / Ж.Д. Рапишева, М.Қ. Жүнісова, З.Қ. Сейдахметова, А.Ю. Кишенова // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — 2015. — № 2(78). — Б. 9-14.
- 2 Рапишева Ж.Д. Қазақ тіліндегі алғашқы іс қағаздарындағы терминдік атаулар / Ж.Д. Рапишева, С.А. Төленова // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — 2013. — № 1(69). — Б. 29–35.
- 3 Kharitonova L.M. Terminosystems of literature as an object of comparative study / L.M. Kharitonova, K. Kaletkenova // Bulletin of the Karaganda university. Philology Series. — 2019. — No. 4(96). — P. 72-77.
- 4 Абдильманов А.А. Особенности развития казахской терминологии / А.А. Абдильманов, Ж. Саматова // Родные языки и культуры в современном изменяющемся мире. — 2022. — № 1. — С. 19–24.
- 5 Rapisheva Zh.D. About the borrowed terms in modern Kazakh language / Zh.D. Rapisheva, A. Tazhikeyeva, Z.K. Seidahmetova // Bulletin of the Karaganda university. Philology Series. — 2014. — No. 2(74). — P. 30-34.
- 6 Кузембаева Г.Н. Проблемы заимствованных слов в казахском языке / Г.Н. Кузембаева // Вестн. Ин-та законодательства и правовой информации Республики Казахстан. — 2018. — № 4(53). — С. 151–154.
- 7 Нурмахова Ж.К. Вопросы терминообразования / Ж.К. Нурмахова // Global Science and Innovations: Central Asia. — 2021. — Т. 3, № 9(12). — С. 71–76.
- 8 Бисенгали А.З. Процесс терминообразования в казахском и турецком языках / А.З. Бисенгали // Междунар. журн. эксперимент. образ. — 2017. — № 6. — С. 96–99.
- 9 Кошекova А.Р. Современные словообразовательные тенденции казахского языка / А.Р. Кошекova // Вестн. Кокшетау. гос. ун-та им. Ш. Уалиханова. Сер. Филологич. — 2018. — № 1(1). — С. 89–94.
- 10 Қазақша-орысша-ағылшынша лингвистикалық терминдер сөздігі = Казахско-русско-английский словарь лингвистических терминов = Kazakh-Russian-English Dictionary of Linguistic Terms / А.Ә. Орынбаева, А.Н. Шманова, М.Ш. Сарыбай. — Алматы: Эверо, 2014. — 162 б.

11 Қазақша-ағылшынша-орысша дипломатиялық сөздік = Kazakh-english-russian diplomatic dictionary = Казахско-англо-русский дипломатический словарь / құраст. Б.Ж. Жәмкенов. — Астана: МИД РК, 2013. — 575 б.

12 Махамбет А.Қ. Мұнай мен газ бойынша қазақша-орысша-ағылшынша сөздік = Казахско-русско-английский словарь по нефти и газу = Kazakh-Russian-English dictionary on oil and gas / А.Қ. Махамбет. — Шымкент: «Кітап» баспасы ЖШС, 2011. — 748 б.

13 Mass media және телекоммуникация терминдерінің қазақша-орысша-ағылшынша анықтамалық сөздігі = Казахско-русско-английский справочный словарь терминов Mass media и телекоммуникаций = Kazakh-russian-english references glossary Mass media and telecommunications / Ред.-құраст.: Қ. Тұрсын. — Алматы, «Қазақ энциклопедиясы» баспасы, 2015. — 632 б.

14 Nesipbay A.Sh. Linguistic features of hybrid terms in modern Kazakh language / A.Sh. Nesipbay // Bulletin of Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages. Series “Philological Sciences”. — 2022. — No. 65(2). — P. 142–152.

15 Хауген Э. Языковой контакт / Э. Хауген // Новое в лингвистике. — Вып. VI. Языковые контакты. — М.: Прогресс, 1972. — С. 55–58.

16 Fleischer W. Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache / W. Fleischer, I. Barz. — Berlin/Boston: De Gruyter, 2012. — 484 s.

17 Насыритдинова Ә.Н. Қазақ тіліндегі ғылыми-техникалық терминдердің қалыптасу кезеңдері / Ә.Н. Насыритдинова // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — 2011. — № 2(62). — Б. 58-67.

А.Н. Ахмет, Ш. Курманбайұлы

Проблема гибридных терминов в процессе терминообразования

Цель статьи — рассмотреть, охарактеризовать лингвистические особенности гибридных терминов в терминообразовательном процессе современного казахского языка, проанализировать особенности их возникновения и словообразовательный состав. Авторы изучили принципы их оформления в соответствии с нормами современного казахского языка с учетом исходных лексико-грамматических особенностей терминов, сложившихся на основе иноязычных единиц. В качестве материала исследования были взяты термины-гибриды, которые активно используются в средствах массовой информации Республики Казахстан, а также в историко-культурной, общественно-социальной, экономической, политической и других важных областях, науке и технике. В ходе исследования нашли применение подходы к анализу, синтезу, интерпретации, обобщению и абстрагированию к терминам и подходы к теоретическому объяснению, описанию с целью раскрытия используемых основных понятий. В результате работы был проанализирован состав гибридных терминов в языке и дана их процентная оценка.

Ключевые слова: заимствование, терминообразование, гибридизация, термин частица, гибридные термины.

A.N. Akhmet, Sh. Kurmanbayuly

The problem of hybrid terms in the process of term formation

The purpose of the article is to consider and characterize the linguistic features of hybrid terms in the term-formation process of the modern Kazakh language and analyze the features of their occurrence, word-formation composition. In the article the principles of their design in accordance with the norms of the modern Kazakh language were also analyzed, taking into account the initial lexical and grammatical features of terms formed on the basis of foreign-language units. The research material, hybrid terms were taken, which are actively used in the mass media, as well as in historical, cultural, public and social, economic, and political. In the course of the research, approaches to analysis, synthesis, interpretation, generalization and abstraction in relation to terms and approaches to theoretical explanation, description in order to disclose the used basic concepts were applied. As a result of the work, the composition of hybrid terms in the language was analyzed and their percentage estimate was given.

Keywords: borrowing, term formation, hybridization, term particle, hybrid terms.

References

1 Rapisheva, Zh.D., Zhunusova, M.K., Seidakhmetova, Z.K., & Kishenova, A.Yu. (2015). Terminology leksikanyn buqaralyq apparat quraldarynda qoldanylu erekshelikleri [Features of the use of terminological vocabulary in the media]. *Qaragandy universitetinin khabarshysy. Filolologia seriasy — Bulletin of Karaganda University. Series “Philology”*, 2(78), 9–14 [in Kazakh].

- 2 Rapisheva, Zh.D., & Tulenova, S.A. (2013). Qazaq tilindegi algashqy is qagazdaryndagy termindik ataular [Term names in the first cases in the Kazakh language]. *Qaragandy universitetinin khabarshysy. Filologiya seriasy — Bulletin of Karaganda University. Series "Philology"*, 1(69), 29–35 [in Kazakh].
- 3 Kharitonova, L.M., & Kaletkenova, K. (2019). Terminosystems of literature as an object of comparative study. *Bulletin of Karaganda University. Series "Philology"*, 4(96), 72–77.
- 4 Abdulmanov, A. & Samatova, Zh. (2022). Osobnosti razvitiia kazakhskoi terminologii [Features of the development of Kazakh terminology]. *Rodnye yazyki i kultura v sovremennom izmeniaiushchemsia mire — Native Languages and Cultures in Today's Changing World*, 1(1), 19–24 [in Russian].
- 5 Rapisheva, Zh.D., Tazhikeyeva, A., & Seidahmetova, Z.K. (2014). About the borrowed terms in modern Kazakh language. *Bulletin of Karaganda University. Series "Philology"*, 2(74), 30–34.
- 6 Kuzembayeva, G.N. (2018). Problemy zaimstvovannykh slov v kazakhskom yazyke [Problems of borrowed words in the Kazakh language]. *Vestnik Instituta zakonodatelstva i pravovoi informatsii Respubliki Kazakhstan — Bulletin of the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan*, 4 (53), 151–154 [in Russian].
- 7 Nurmakhova, Zh.K. (2021). Voprosy terminoobrazovaniia [Issues of term formation]. *Global Science and Innovations: Central Asia*, 3, 9(12), 71–76 [in Russian].
- 8 Bisengali, A.Z. (2017). Protseess terminoobrazovaniia v kazakhskom i turetskom yazykakh [The process of term formation in the Kazakh and Turkish languages]. *Mezhdunarodnyi zhurnal eksperimentalnogo obrazovaniia — International Journal of Experiential Education*, 6, 96–99 [in Russian].
- 9 Koshekova, A.R. (2018). Sovremennye slovoobrazovatelnye tendentsii kazakhskogo yazyka [Modern word-formation trends of the Kazakh language]. *Vestnik Kokshetauskogo gosudarstvennogo universiteta imeni Sh. Ualikhanova. Seriya Filologicheskaiia — Bulletin of Sh. Ualikhanov Kokshetau State University. Philological Series*, 1 (1), 89–94 [in Russian].
- 10 Orynbaeva, A.A., Shmanova, A.N., & Sarybai M.Sh. (Comp.). (2014). *Qazaqsha-oryssha-agylshynsha lingvistikalyq terninder sozdigi = Kazakhsko-russko-angliiskii slovar lingvisticheskikh terminov = Kazakh-Russian-English Dictionary of Linguistic Terms*. Astana: Evero [in Kazakh, in Russian, in English].
- 11 Zhamkenov, B.Zh. (Comp.). (2013). *Qazaqsha-agylshynsha-oryssha diplomatialyq sozdik = Kazakhsko-anglo-russkii diplomaticheskii slovar = Kazakh-English-Russian Diplomatic dictionary*. Astana: Ministerstvo inostrannykh del Respubliki Kazakhstan [in Kazakh, in Russian, in English].
- 12 Makhambet, A.K. (2011). *Munai men gaz boiynsha qazaqsha-oryssha-agylshynsha sozdik = Kazakhsko-russko-angliiskii slovar po nefiti i gazy = Kazakh-Russian-English dictionary of oil and gas*. Shymkent: “Kitap” baspasy ZhShS [in Kazakh, in Russian, in English].
- 13 Tursyn, K. (2015). *Mass media zhane telekommunikasia terminderinin qazaqsha-oryssha-agylshynsha anyqtamalyq sozdigi = Kazakhsko-russko-angliiskii spravochnyi slovar terminov Mass media i telekommunikatsii*. Almaty: “Qazaq entsiklopediasy” baspasy [in Kazakh, in Russian, in English].
- 14 Nesipbay, A.Sh. (2022). Linguistic features of hybrid terms in modern Kazakh language. *Bulletin of Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages. Series "Philological Sciences"*, 65(2), 142-152.
- 15 Khaugen, E. (2015). Yazykovoi kontakt [Language contact]. *Novoe v lingvistike. Vypusk VI. Yazykovye kontakty — New in Linguistics. Issue VI. Language contacts*, 55–58 [in Russian].
- 16 Fleischer, W., & Barz, I. (2012). *Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache*. Berlin/Boston: De Gruyter, 484 s.
- 17 Nasyritdinova, A.N. (2011). Qazaq tilindegi gylymi-tehnikalyq terminderdin qalyptasu kezenderi [Stages of formation of scientific and technical terms in the Kazakh language]. *Qaragandy universitetinin khabarshysy. Filologiya seriasy — Bulletin of Karaganda University. Series "Philology"* 2(62), 58-67 [in Kazakh].

Information about the authors

Akhmet, Akzhibek Nurlankyzy — Doctoral student in “Training of teachers of the Kazakh language and literature”, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: akjibekz@gmail.com

Kurmanbayuly, Sherubay — Doctor of philology, professor, academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: sheru_64@mail.ru